

تبیین سیره تربیتی امام صادق علیه السلام جهت ارائه الگویی برای سبک زندگی اسلامی

سوسن کشاورز*

سینا ترکاشوند**

چکیده

هدف کلی پژوهش حاضر تبیین سیره تربیتی امام صادق علیه السلام جهت ارائه الگویی برای سبک زندگی اسلامی است؛ زیرا یکی از الزامات تحقق جامعه دینی، شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی از طریق ارائه و تبلیغ انواع سبک‌های زندگی مقبول و منطبق با آموزه‌های اسلامی است. سبک زندگی، نشان‌دهنده مجموعه جهت‌گیری‌های ارزشی، هنجارها، خواسته‌ها، تمایلات و شیوه‌های رفتاری جامعه است. روش مورد استفاده تحلیل محتوای کیفی است. این پژوهش حاکی از آن است که سیره تربیتی امام صادق علیه السلام نشانگر توجه ایشان به تمامی ابعاد و ساحت‌های تربیتی (اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ ساحت اجتماعی، سیاسی؛ ساحت زیستی و بدنی؛ ساحت اقتصادی و حرفه‌ای؛ ساحت زیبایی‌شناختی و هنری؛ ساحت علمی و فناورانه) بوده و به همین دلیل به‌عنوان اسوه حسنه، قول و فعل و تقریر ایشان می‌تواند الگوی مطلوبی برای شکل‌بخشی به سبک زندگی آحاد جامعه باشد. متناظر با پیشنهاد کاویانی و بهره‌گیری ایشان از دیدگاه آدلر برای ارائه الگویی تجویزی برای سبک زندگی اسلامی و متناظر با محور تنه درخت سبک زندگی، می‌توان با نظر به ابعاد مختلف ساحت‌های تربیتی مطرح گردیده، نوع نگرش به هستی، نگرش به خود و نگرش به دیگران را برای شکل‌گیری سبک زندگی متریبان مبتنی بر سیره تربیتی امام تصویر نمود.

واژگان کلیدی: سیره تربیتی، امام صادق علیه السلام، سبک زندگی اسلامی

Email: ss.keshavarz@yahoo.com

* استادیار دانشگاه خوارزمی

** دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول)

Email: Sina.torkashvand663@gmail.com

تاریخ تأیید: ۱۳۹۵/۶/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۰/۱۲

۱. مقدمه

تربیت انسان و چگونگی دستیابی او به کمال از دیرباز، دغدغه ذهنی همه صاحب‌نظران عرصه تربیت بوده است. متناظر با تعریفی که در متن مصوب سند فلسفه تربیت آمده است تربیت عبارت است از: فرایندی تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متربیان، به صورتی یک‌پارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبیه در همه ابعاد (مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۹). با توجه به این تعریف، دستیابی به حیات طیبیه، نیازمند تدبیر عالمانه برای کسب شایستگی‌ها در ساحت‌های مختلف تربیتی مبتنی بر نظام معیار است. از سوی دیگر، موضوع توجه به سبک زندگی اسلامی و چگونگی دستیابی به آن در ابعاد گوناگون زندگی فردی و اجتماعی، جزء دل‌مشغولی‌هایی است که بارها در کشور از سوی صاحب‌نظران بر روی آن تأکید شده است. به نظر قالب ساحت‌های تربیتی و شایستگی‌های متناظر با آن در سیره تربیتی ائمه اطهار (علیهم‌السلام) از جمله امام صادق (علیه‌السلام) می‌تواند نظام معیار مطلوب با قابلیت ارزشمندی برای شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی مردم در جامعه باشد. در منابع مختلف، ساحت‌های متفاوت و مشترکی برای تربیت آدمی مطرح شده که در این میان، سند فلسفه تربیت^۱ به‌عنوان یک منبع مادر، قابل ارجاع‌تر است؛ زیرا بر اساس بررسی مبانی مورد نظر در این زمینه، اقدام به معرفی ساحت‌های شش‌گانه تربیتی کرده است که عبارتند از: ۱. ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ ۲. ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی؛ ۳. ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری؛ ۴. ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای؛ ۵. ساحت تربیت زیستی و بدنی؛ ۶. ساحت تربیت علمی و فناوری (همان، ص ۱۴۴). آنچه که در تدوین ساحت‌های شش‌گانه اهمیت دارد، اهدافی است که با توجه به آنها می‌توان به حیات طیبیه دست یافت.

۲. سبک زندگی^۲

مفهوم «سبک زندگی» از جمله مفاهیم علوم اجتماعی و روان‌شناسی است که در دهه اخیر بسیار مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. سبک زندگی معنایی است که از به هم تنیدگی و پیوند و نظام‌وارگی و شبکه‌ای بودن عوامل متعددی که در شیوه‌های زندگی یا اقلیم‌های زیستن انسان تأثیر می‌گذارند، به وجود آمده است. سبک زندگی یک مجموعه منسجم از رفتارها و کنش‌های افراد یک گروه، در یک دوره زمانی مشخص است. می‌توان آن را روش خاصی از زندگی نیز دانست. در

۱. طرح تدوین سند ملی آموزش و پرورش (۱۳۸۸)، ویرایش یازدهم.

2. life style

ادبیات جامعه‌شناختی، سبک زندگی مجموعه رفتارهایی تعریف شده است که افراد یا گروه‌ها آن را برمی‌گزینند و می‌تواند تجلیِ نگرش‌ها و گرایش‌های آنها و وجه تمایز آنان از دیگران باشد (الفت و سالمی، ۱۳۹۱). همچنین سبک زندگی الگویی است برآمده از ارزش‌ها و باورهای مشترک یک گروه یا جامعه که به صورت رفتارهای مشترک ظاهر می‌شود (مهدوی کنی، ۱۳۸۸، ص ۵۱). در واقع، سبک زندگی شامل هدف فرد، خودپنداره، احساس‌های فرد نسبت به دیگران و نگرش فرد نسبت به دنیا است (فیست و فیست، ۱۳۸۷، ص ۹۷). با توجه به ویژگی انتخابگری که در سبک زندگی وجود دارد، می‌توان هر مجموعه منسجمی از الگوهای رفتاری برآمده از آموزه‌های دینی را که در چارچوب معین شده از طرف دین قرار داشته باشد، یک سبک زندگی دینی به شمار آورد.

آدلر شکل‌گیری سبک زندگی را عمدتاً در دوران کودکی می‌داند و معتقد است سبک زندگی هدایتگر رفتار و کاملاً فردی است. وی برای سبک زندگی سه کارکرد محوری قائل است که عبارتند از: فهم زندگی، امکان پیش‌بینی و امکان کنترل (کاویانی، ۱۳۹۱، ص ۶۶-۸۵).

آدلر و پیروان او سبک زندگی هر فرد، از شکل‌گیری تا پیامدها و آثار آن، را به یک درخت تشبیه کرده‌اند. این درخت از ریشه‌ها، ساقه درخت (نگرش‌های کلی حاکم بر سبک زندگی)، شاخه‌ها و سرشاخه‌ها (وظایف زندگی)، تشکیل شده است. هر کدام از این سه بخش اجزایی دارد که در هر بخش با یکدیگر در تعامل هستند:

۱. ریشه‌ها شامل نقش جنسیتی، شکل جمعی خانواده، وضعیت اقتصادی و اجتماعی خانواده، نگرش‌های والدین و سلامتی و ظاهر فرد؛

۲. ساقه درخت شامل نحوه نگرش به خود، نحوه نگرش به مشکلات، نحوه نگرش به دیگران، نحوه نگرش به جنس مخالف و نحوه نگرش به زندگی؛

۳. شاخه‌ها شامل وظیفه شغلی، وظیفه عشقی و جنسی، وظیفه اجتماعی، وظیفه فرد در قبال «خود»، وظیفه معنویت و وظیفه خانوادگی (همان، ص ۸۶-۱۰۱).

سبک زندگی در اندیشه آدلر که معادل شخصیت در نظریه دیگر روان‌شناسان است، در واقع، ساقه این درخت است، عبارت است از: «الگوهای نسبتاً ثابت فرد در تفکر، احساس و عمل» (همان، ص ۹۲). آدلر دو دسته از عوامل را در تحول سبک زندگی مؤثر می‌داند؛ عوامل زیست‌شناختی [نقص عضو و نقش سائق‌ها و نازپروردگی] و عوامل روانی اجتماعی [جو خانوادگی، سبک تربیتی والدین و تأثیر فرهنگ، همسایه، مدرسه و...] (همان، ص ۱۰۲-۱۰۴).

کاویانی با الهام‌گیری از درخت سبک زندگی آدلر و پیروانش، درخت سبک زندگی تجویزی اسلامی را ترسیم کرده است. اجزای این درخت عبارتند از:

۱. ریشه‌ها: نگرش‌های تربیتی والدین، وضعیت اقتصادی-اجتماعی خانواده، نقش جنسیتی از

دیدگاه اسلام، سلامتی و ظاهر فرد، نگرش‌های حاکم بر خانواده، توجه عاطفی به فرزند در همه دوران زندگی، توجه به نیازهای ماه‌های اولیه و تربیت کودک پیش از تولد؛

۲. تنه درخت سبک زندگی (نگرش‌های کلی): نگرش به هستی، نگرش به خود، نگرش به مشکلات، نگرش به دیگران، نگرش به جنس مخالف و نحوه نگرش به زندگی؛

۳. شاخه‌ها (وظایف زندگی از دیدگاه اسلام): وظایف فردی، اجتماعی و خانوادگی.

وی برای سه شاخه مطرح شده، چهل زیر شاخه بیان کرده است (همان، ص ۱۲۸).

در این مقاله تلاش شده است متناظر با این چارچوب، با بهره‌گیری از سیره تربیتی امام صادق علیه السلام الگویی برای سبک زندگی اسلامی ارائه شود.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، تحلیل محتوا از نوع کیفی است که طی آن مجموعه روایات امام صادق علیه السلام از کتاب‌های احادیث و همچنین متن مبانی نظری تحول بنیادین تعلیم و تربیت رسمی و عمومی تحلیل و بررسی شده است. مؤلفه‌ها بر اساس اهداف مندرج در سند فلسفه تعلیم و تربیت ذیل هر یک از ساحت‌های تربیتی، تحلیل و کشف شده‌اند. به این صورت که از فرم واریسی باز و بدون پیش‌سازمان‌یافتگی برای تحلیل ساحت‌ها بر مبنای سبک زندگی امام صادق علیه السلام استفاده شده که در آن چند مکان برای ثبت آدرس، متن عربی، ساحت‌های چهارگانه سند فلسفه تربیت تعبیه شده است. واحد تحلیل محتوا، مجموعه روایات امام صادق علیه السلام در مجموعه کتب احادیث است. شیوه اجرای پژوهش، با استفاده از فرم واریسی و تحلیل محتوای روایات امام صادق علیه السلام در مجموعه کتب احادیث انجام شد. بر این اساس، پس از مشاهده روایات، عبارات و مضامین مرتبط با ساحت‌های تربیتی، موارد به تفکیک و با توجه به مکان‌های تعبیه شده در ابزار پژوهش درج شد، سپس داده‌ها، طبقه‌بندی شده و در جداول مرتبط وارد و هر یک از جداول نیز به صورت کیفی تحلیل شد.

۴. یافته‌های پژوهش

در این قسمت ابتدا یافته‌های مربوط به هر یک از مؤلفه‌های ساحت‌های شش‌گانه تربیتی مبتنی بر سند فلسفه تربیت در جداول مربوطه معرفی شده است. سپس مبتنی بر این مؤلفه‌ها، یافته‌های به دست آمده از سیره تربیتی امام صادق علیه السلام در ذیل هر یک از ساحت‌های تربیتی در جداول‌های بعدی ارائه شده است.

۴-۱. یافته‌های ناظر به مؤلفه‌های ساحت‌های تربیتی

جدول ۱: مؤلفه‌های تربیتی مبتنی بر هریک از ساحت‌های شش‌گانه سند فلسفه تربیت

مؤلفه‌ها	ساحت‌های تربیتی
رعایت اصول و آداب اخلاقی، حفظ کرامت و عزت نفس، تعالی ارزش‌های دینی، ارزش‌های عام انسانی، تکوین صفات و ردایل اخلاقی، تقویت اراده، خودشناسی، عدالت‌محوری، تلاش برای ارتقای معنوی، محوریت دین در همه امور زندگانی، عبادت و تقید به احکام دینی، پرهیز از عجب و خودپسندی، تواضع، پاکدامنی.	اعتقادی، عبادی و اخلاقی
ارتباط با دیگران، ارتباط با خانواده، کسب دانش و مهارت‌های اجتماعی، مشارکت اجتماعی، وفاق و همدلی، جلوگیری از خودکامگی و استبداد، مسئولیت‌پذیری، عدالت‌خواهی، پاسداشت ارزش‌های اجتماعی، اصلاح خود و جامعه، مراعات حقوق و آزادی‌های افراد جامعه، رسیدگی و نظارت بر زندگی محرومان، اصلاح شرایط، حق‌طلبی، مردم‌سالاری دینی.	اجتماعی و سیاسی
حفظ بهداشت زیستی، آرایش ظاهری، استحمام بدن، زیست‌بوم شهری، منابع طبیعی، احترام به طبیعت، بصیرت نسبت به سبک زندگی، ارتقای سلامت و ایمنی افراد.	زیستی و بدنی
حفظ و توسعه ثروت، اقتصاد و معیشت، مراعات قوانین و احکام معاملات، پرهیز از بطالت و بیکاری، رعایت عدالت و انصاف، پرهیز از اسراف و تبذیر، درآمد حلال، مشارکت سازنده.	اقتصادی و حرفه‌ای
خیال‌پردازی و عواطف، نیکو داشتن هنر، اخلاق اجتماعی، حفظ میراث هنری و علمی، آرامش روانی، درک موضوعات ذهنی، توان خلق آثار هنری، خلق معنا و کشف معنا، سعه صدر، ارزش‌مداری.	زیبایی‌شناختی و هنری
درک و کشف پدیده‌ها، تلفیق علم و فناوری، تفکر علمی و منطقی، فهم و درک دانش، پایان‌ناپذیری دانش، تحول در دانش، تلفیق و هماهنگی علم و عمل، حقیقت‌جویی.	علمی و فناورانه

۴-۲. یافته‌های ناظر به سیره تربیتی امام صادق (علیه السلام)

۴-۲-۱. یافته‌های مربوط به ساحت تربیتی اعتقادی، عبادی و اخلاقی

به‌طور کلی دوگونه تربیت دینی قابل تصور است: نخست تربیتی که چارچوب بنیادی و اصول آن بر اساس دین و آموزه‌های دینی باشد؛ این شکل از تربیت دینی در برابر تربیت سکولار قرار دارد و همه ابعاد یک نظام را بر اساس مبانی معیارهای دینی شامل می‌شود. در مجموعه حاضر، از این مفهوم با تعبیر تربیت اسلامی یاد شده است و همه ساحت‌های تربیت را دربر می‌گیرد؛ دوم، بخش خاصی از تربیت که برای تقویت روند دین‌داری و دین‌ورزی متریبان انجام می‌شود. در این شکل از تربیت، اعتقادات و مناسک دین خاصی مورد توجه قرار می‌گیرد و مرتباً برای رسیدن به ایمان، باور و عمل به آنها تربیت می‌شود (البته برابر قانون اساسی اقلیت‌های دینی و مذهبی رسمی در تعلیم دین و مذهب خود به فرزندان‌شان آزادند). به همین دلیل و برای تمایز این دو شکل از تربیت دینی، نوع اخیر را تربیت ساحت اعتقادی و عبادی نام نهاده‌ایم و به سبب نزدیکی و خویشاوندی اخلاق و دین، در مجموع ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی نام‌گذاری شده است (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۲۹۹).

ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است، ناظر به رشد و تقویت مرتبه قابل قبولی از جنبه دینی و اخلاقی حیات طیبیه در وجود متریبان و

شامل همه تدابیر و اقداماتی است که برای پرورش ایمان و التزام آگاهانه و اختیاری متریبان نسبت به مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، اعمال و صفات اعتقادی عبادی و اخلاقی و در راستای تکوین و تعالی هویت دینی و اخلاقی ایشان انجام می‌شود. از این‌رو، قلمرو ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، ناظر به خودشناسی و معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت و پذیرش ولایت رهبران دینی پیامبر ﷺ و ائمه معصومان (علیهم‌السلام) و پیروی از ایشان است (همان). تربیت اخلاقی از اهداف مهم بعثت انبیا بوده است و جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ اسلامی، به‌ویژه سیره معصومان (علیهم‌السلام)، دارد. این بحث، به‌ویژه مورد توجه خاص امام صادق (علیه‌السلام) قرار گرفته و کمتر روایتی از اصول کافی، تحف العقول و... را می‌توان یافت که در آن حضرت سخن از مسایل اخلاقی به میان نیاورده باشد. یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود.

جدول ۲: مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی اعتقادی، اخلاقی، عبادی از منظر سبک زندگی امام صادق (علیه‌السلام)

ساحت اعتقادی، عبادی، اخلاقی	
مؤلفه‌ها	مصادیق
رعایت اصول و آداب اخلاقی	أَكْمَلِ النَّاسَ عَقْلًا أَحْسَنَهُمْ خَلْقًا (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۲۷) تصافحوا فإنها تذهب بالسخيمة (همان، ج ۳، ص ۲۶۸). مَنْ سَاءَ خُلُقُهُ عَذَّبَ نَفْسَهُ (همان، ج ۲، ص ۳۲۱).
حفظ کرامت و عزت نفس	شرف المؤمن قيام الليل و عزه استغناؤه عن الناس (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۲۱۸). إِنَّ الْغِنَى وَالْعِزَّ يَجُولَانِ فَإِذَا ظَفِرَا بِمَوْضِعِ التَّوَكُّلِ أَوْطَنَا (همان، ج ۲، ص ۶۵). مَا أَقْبَحَ بِالْمُؤْمِنِ أَنْ تَكُونَ لَهُ رَغْبَةٌ تُذِلُّهُ (حر عاملی، ۱۳۸۵، ص ۲۷۷).
تعالی ارزش‌های دینی	اذا اراد الله بعد خيرا فقهه في الدين (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۹). ان الله عزوجل إذا أحب عبدا فعلم قليلا جزاه بالقليل الكثير (همان، ج ۳، ص ۱۳۷-۱۳۸). انَّ الْعَمَلَ الْقَلِيلَ عَلَى الْيَقِينِ أَفْضَلُ عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الْعَمَلِ الْكَثِيرِ عَلَى غَيْرِ يَقِينٍ (حر عاملی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۷۴).
ارزش‌های عام انسانی	الحسبُ الفِعالُ و الشرفُ المالُ و الكرمُ التقوى (همان، ج ۱، ص ۱۸۰).

۱. عاقل‌ترین مردم خوش‌خلق‌ترین آنهاست- با یکدیگر مصافحه کنید؛ زیرا مصافحه کینه را از بین می‌برد- هر کس بد اخلاق باشد خودش را شکنجه می‌دهد- شرف مؤمن به شب زنده‌داری و عزتش به بی‌نیازی از مردم است- غنا و عزت پیوسته در حرکتند، هنگامی که به محل توکل برسند آنجا را وطن خویش قرار می‌دهند- مؤمن دوست خداست، یاریش می‌رساند و برای او کار می‌کند و درباره او جز حق نمی‌گوید و از غیر او نمی‌ترسد- برای مؤمن چقدر زشت است که میل و رغبتی داشته باشد که او را به ذلت و خواری بکشاند- چون خدا خیر بنده‌ای خواهد، او را در دین دانشمند کند- چون خدای تعالی بنده‌ای را دوست دارد و او عمل کوچکی انجام دهد، خدا او را پاداش بزرگ دهد. همانا عمل اندک اهل یقین نزد خدا بهتر است از عمل بسیار اهل غیر یقین- گوهر مرد و بزرگی او اعمال اوست و شرافت و ارجمندی او دارایی او و کرامت و بزرگواری او تقوای اوست.

۲. خداوند متعال هرگاه بنده‌اش را دوست داشته باشد، عمل اندک او را پاداشی بسیار خواهد داد. از نشانه‌های ایمان حقیقی آن است که حق را بر باطل ترجیح دهی، هرچند حق به زیان تو و باطل به سود تو باشد- چیزی که مایه تقرب به خدای متعال است کوچک مشمار، اگرچه پاره خرمایی باشد- هر کس به خاطر خدا دوست داشته باشد و به خاطر خدا بغض داشته باشد به او نهایت ایمان اعطا می‌شود- عبادت‌ها را بر خود مکروه و ناپسند ندارد- چنان از خدا بترس که گویا او را می‌بینی و اگر تو او را نمی‌بینی او تو را می‌بیند- پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: کسی که معصیت الهی را از خوف خدای تبارک و تعالی ترک کند خداوند او را در روز قیامت خشنود می‌سازد.

مؤلفه‌ها	مصادیق
تلاش برای ارتقای معنوی	لا تکرهوا إلى أنفسكم العبادة (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۱۲۷). من أحب لله و أبغض لله و أعطى لله فهو ممن كمل إيمانه (همان، ص ۱۸۹). قال رسول الله: من ترك معصية لله مخافة الله تبارك و تعالی أرضاه الله يوم القيامة (همان، ص ۱۲۸).
خودشناسی	أنفَعُ الأشياءِ للمرءَ للمرءِ سبقَهُ النَّاسُ إلى غيبِ نفسه (کلینی، ج ۳، ص ۲۴۳).
عدالت‌محوری	ان الله عز و جل إذا أحب عبداً فعمل قليلاً جزاه بالقليل الكثير (همان، ص ۱۳۷). إن من حقیقة الإيمان أن تُؤثِرَ الحَقُّ و إن صَرَكَ عَلَى الباطل و إن تَفَعَّلَ (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷، ص ۱۰۶).
توجه به ارزش‌های الهی	لا تستقل ما يتقرب به إلى الله عزوجل و لو شق تمره (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۲۱۲).
اقدام به عمل برای خدا	من أحب لله و أبغض لله و أعطى لله فهو ممن كمل إيمانه (همان، ص ۱۸۹).
ناظر دانستن خداوند در همه احوال	خف الله كأنك تراه و إن كنت لا تراه فإنه يراك (همان، ص ۱۱۰).
محوریت دین در همه امور زندگانی	قال رسول الله: من ترك معصية لله مخافة الله تبارك و تعالی أرضاه الله يوم القيامة (همان، ص ۱۲۸). ^۱
تقوا و توکل به خدا در امور	قال أميرالمؤمنين: الايمانُ أربعةُ اركانٍ الرضا بقضاء الله و التوكل على الله و تقويض الامر الى الله و التسليم لامراللهی (حر عاملی، ۱۳۸۵، ج ۶۳). اتقوا الله و لا تحسد بعضكم بعضاً (همان، ج ۵۴۳).
جهاد با نفس	ما من رجلٍ تكبَّرَ أو تجبَّرَ الا لذلةٍ يجدها في نفسه (همان، ص ۵۸۵). إحمل نفسك لنفسك فإن لم تفعل لم يحملك غيرك (همان، ج ۲).
عبادت و تقید به احکام دینی	قال الله تبارك و تعالی: ما تحبب إلى عبدي بأحب مما افترضت عليه (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۱۲۹). لا تکرهوا إلى أنفسكم العبادة (همان، ص ۱۳۷). إعمل بفرائض الله تشكّن الله تقى الناس (حر عاملی، ۱۳۸۵، ج ۲۴۲).
پرهیز از عجب و خودپسندی	أصول الكفر ثلاثة الحِرْصُ و الإستكبارُ و الحَسَدُ (همان، ج ۴۷۴). أفة الدين الحسد و العجب و الفخر (همان، ج ۵۴۵). لا يدخل الجنة من في قلبه مثقال ذره من كبر (همان، ج ۵۶۹).
پرهیز از ستم	إنما خلد أهل النار في النار لأن نياتهم كانت في الدنيا أن خلدوا فيها أن يعصوا الله أبداً (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۱۳۵-۱۳۶). من لم يملك غضبه لم يملك عقله (همان، ج ۲، ص ۳۰۳). ^۲
تواضع	ثلاثة تُورث المَحَبَّةَ: الدِّينُ و التَّوَّاضُعُ و التَّبَذُّلُ (شعبه، ۱۳۸۹، ص ۳۱۶). إن في السماء ملكين مُوَكَّلَينِ بالبَّيادِ، فَمَنْ تَوَّاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَاهُ و مَنْ تَكَبَّرَ و ضَعَاهُ (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۱۲۲).
پاکدامنی	كان أميرالمؤمنين (علیه السلام) يقول: أفضل العبادة العفاف (همان، ج ۳، ص ۱۲۵). عفا عن نساء الناس تعف نساؤكم (همان، ج ۵، ص ۵۵۴).

۱. امیرالمؤمنین می‌فرمایند: ایمان چهار رکن دارد راضی بودن به قضای الهی، توکل بر خداوند، تقویض به امر خدا و تسلیم در برابر امر خدا. تقوا پیشه کنید و بعضی نسبت به بعضی دیگر حسادت نوزید، هیچ مردی نیست که تکبر بورزد یا خود را بزرگ بشمارد، مگر به خاطر ذلتی که در نفس خود می‌یابد، نفست را به خاطر خودت به زحمت و مشقت بینداز؛ زیرا اگر چنین نکنی دیگری خودش را برای تو به زحمت نمی‌افکند، خداوند متعال فرموده است: بنده من با چیزی محبوب‌تر از انجام واجبات به من دوستی نکند، عبادات را بر خود مکروه و ناپسند نکنید، به واجبات الهی عمل کن تا پرهیزکارترین مردمان باشی، پایه‌های کفر سه چیز است: طمع، ظلم و حسادت، آفت دین حسادت و خودبزرگی بینی و فخر است، اهل دوزخ از این‌رو در دوزخ جاودان باشند که نیست داشتند اگر در دنیا جاودان باشند همیشه نافرمانی خدا کنند.

۲. سه چیز است که محبت می‌آورد: دین، فروتنی و بخشش - هر کس نتواند غضبش را کنترل کند، مالک عقلش هم نیست - همانا دو فرشته در آسمان بر بندگان گماشته شده‌اند که هر کس برای خدا فروتنی کند، او را بالا برند و هر که تکبر کند، پست و خوارش سازند - همانا امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرمودند: بهترین عبادت، عفاف و پاکدامنی است - پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمودند: در مورد زنان مردم عفت بورزد تا دیگران نیز در مورد زنان شما عفت بورزند و زنان شما از تعرض نامحرمان در امان بمانند.

۴-۲-۲. یافته‌های مربوط به ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریان را قادر می‌سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند. امروزه مشارکت در زمینه‌های گوناگون اجتماعی و سیاسی از ملاک‌های توسعه، پیشرفت و کارآمدی یک نظام به شمار می‌رود. هر اندازه مردم در تصمیم‌سازی‌ها و به عهده گرفتن مسئولیت‌ها سهم بیشتری داشته باشند، توسعه، پیشرفت و کارآمدی بیشتر خواهد بود (آلموند و وربا،^۱ ۱۹۹۲، ص ۳۴). ساحت تربیت اجتماعی دانش‌ها و طرز نگرش‌ها، ارزش‌ها، و مهارت‌های همراه با مشارکت در زندگی جمعی یا مدنی را انتقال می‌دهند (چامبلیس،^۲ ۱۹۹۶). یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول شماره ۳ مشاهده می‌شود.

جدول ۳. مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی اجتماعی و سیاسی از منظر سبک زندگی امام صادق (علیه السلام)

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی	
مؤلفه‌ها	مصادیق ^۳
ارتباط با دیگران	من زار أخاه فی الله قال الله عزوجل: إیای زرت و ثوابک علی و لست أرضی لک ثوابا دون الجنة (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۲۲۵)، اِنَّ صَلَاةَ الرَّجِمِ وَالْبِرَّ لَيَهْوَنَانِ الْحَسَابِ وَبِعَصْمَانٍ مِنَ الذُّنُوبِ (همان، ج ۲، ص ۱۵۷، ح ۳۱).
ارتباط با خانواده	قال: قلت له (علیه السلام) هل یجزی الولد والده؟ فقال: لیس له جزاء إلا فی خصلتین یکون الوالد مملوکا فیشریه ابنه فیعتقه أو یکون علیه دین فیقضیه عنه (همان، ج ۳، ص ۲۳۷). مَنْ حَسَنَ بِرُّهُ بِأَهْلِ بَيْتِهِ مُدُّ لَهُ فِي عُمْرِهِ (همان، ج ۲، ص ۱۰۵).
کسب دانش و مهارت‌های اجتماعی	بادرؤوا أولادکم بالحديث قبل أن یسیقکم الیهم المرجئة (همان، ج ۶، ص ۴۷).
مشارکت اجتماعی	صدقة یحبها الله اصلاح بین الناس إذا تقاسدوا و تقارب بینهم إذا تبععدوا (همان، ج ۲، ص ۲۰۹). تواصلوا و تباروا و تراحموا و کونوا إخوة أبرارا کما أمرکم الله عز و جل (حر عاملی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۵۵۲، ح ۳).
وفاق و همدلی	من فارق جماعة المسلمین و نکث صدقة الامام جاء إلى الله أجذم (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۰۵).

1. Almond. G. A. & Verba. S.

2. Chambliss. J. J

۳. هر کسی که برای خدا از برادرش دیدن کند، خدای متعال فرماید: مرا دیدن کردی و ثوابت بر من است و به ثوابی جز بهشت برایت خرسند نیستم-صله رحم و نیکی، حساب (قیامت) را آسان و از گناهان جلوگیری می‌کند-سدیر گوید: به امام صادق (علیه السلام) عرض کردم: آیا فرزند می‌تواند پدرش را پاداش دهد؟ فرمود: پاداشی برای پدر نیست جز در دو صورت: پدر برده باشد و پسر او را بخرد و آزاد کند، پدر بدهی داشته باشد و پسر آن را بپردازد-هر کس به شایستگی در حق خانواده‌اش نیکی کند، عمرش طولانی می‌شود-در آموزش حدیث به فرزندان شتاب کنید پیش از آنکه مرجئه (منحرفان) زودتر از شما به سراغ آنها بروند-صدقه‌ای که خداوند آن را دوست می‌دارد، اصلاح میان مردم است، به هنگام راه یافتن فساد به میان ایشان، و نزدیک کردن آنها به یکدیگر است زمانی که از هم دوری گزیده‌اند-همان‌گونه که خدای عزوجل به شما دستور داده، با هم پیوند داشته باشید، به یکدیگر نیکی کنید و برادرانی نیکوکار باشید-هر کس از جماعت مسلمانان جدا شود و عهد و پیمان خود را با رهبر بشکند، دست بریده محسور خواهد شد.

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی	
مؤلفه‌ها	مصادیق
جلوگیری از خودکامگی و استبداد	إلْبَاءُ مِنَ الْجَفَاءِ وَالْجَفَاءُ فِي النَّارِ (حر عاملی، ۱۳۸۵، ج ۶۸۹). ^۱
مسئولیت‌پذیری	قال صادق (علیه السلام): قال نبی اکرم (صلی الله علیه و آله): کلکم راع و کلکم مسئول عنه رعیه (حرعاملی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۵۳۵، ح ۱۸).
اصلاح خود و جامعه	مَنْ أَصْلَحَ فِيمَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ أَصْلَحَ اللَّهُ مَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ النَّاسِ (حر عاملی، ۱۳۸۵، ج ۳۵۵)، صَدَقَهُ يَجُتُّهَا اللَّهُ: إِصْلَاحُ بَيْنِ النَّاسِ إِذَا تَفَاسَدُوا، وَ تَقَارُبُ بَيْنَهُمْ إِذَا تَبَاعَدُوا (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۰۹، ح ۱)، لَا يَنْبَغِي لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يَجْلِسَ مَجْلِسًا يَعْضَى اللَّهُ فِيهِ وَ لَا يَقْدِرُ عَلَى تَغْيِيرِهِ (مجلسی، ۱۳۸۹، ج ۷۱، ص ۱۹۹).
حق طلبی	كَانَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلهِ وَ آلهِ وَسَلَّمَ) يَدْعُبُ وَ لَا يَقُولُ إِلَّا حَقًّا (نوری، ۱۳۹۳، ج ۱۲، ص ۲۰۱).
اصلاح شرایط	أَحَبُّ إِخْوَانِي إِلَى مَنْ أهدَى إِلَى عِيُوبِي (شعبه، ۱۳۸۹، ص ۳۶۶)، ثَلَاثَةٌ أَشْيَاءُ يَحْتَاجُ النَّاسُ إِلَيْهَا: الْأَمْنُ وَ الْعَدْلُ وَ الْخِصْبُ (همان، ص ۳۲۰).

۴-۲-۳. یافته‌های مربوط به ساحت تربیت زیستی و بدنی

ساحت تربیت زیستی و بدنی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی متریبان در قبال خود و دیگران، تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۳۰۵). مهم‌ترین جهت‌گیری ساحت تربیت زیستی و بدنی عبارت است از: تعامل مستمر روح و بدن، با این توضیح که در این جهت‌گیری رابطه روح و بدن رابطه‌ای بنیادین، عمیق و در اصل هستی است (نظریه جسمانی‌الحدوث و روحانی‌البقا)، به این معنا که ماده جسمانی بر پایه حرکت اشتدادی وجود، در ذات و جوهر خود کامل می‌شود. در چنین فضای فکری، مفهوم سلامت در این ساحت معنای گسترده‌تری می‌یابد و ابعاد روانی را نیز شامل می‌شود. از این رو، می‌توان گفت که رویکرد این ساحت از تربیت نیز نگاهی کل‌نگر و تلفیقی است (همان، ص ۳۰۶). یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول شماره ۵ مشاهده می‌شود.

۱. زشت‌گفتاری ناشی از ستمکاری و ستمکار در آتش است. امام صادق (علیه السلام) به نقل از پیامبر (صلی الله علیه و آله) فرمودند: همه شما رعیت‌هایی دارید و همه نسبت به آن رعیت‌ها مسئولیت دارید-رعایت اعتدال در بهره‌وری از نعمت‌ها کسی که بین خود و خدایش را اصلاح کند، خداوند بین او و مردم را اصلاح می‌کند-صدقه‌ای که خداوند آن را دوست دارد عبارت است از: اصلاح میان مردم هرگاه رابطه‌شان تیره شد و نزدیک کردن آنها به یکدیگر هرگاه از هم دور شدند-برای مؤمن سزاوار نیست که در مجلسی بنشیند که خداوند در آن مجلس نافرمانی شود و آن مؤمن قدرت بر به هم زدن آن مجلس را نداشته باشد-رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شوخی و مزاح می‌کرد، ولی جز حق چیزی بر زبان نمی‌آورد-محبوب‌ترین برادرانم نزد من کسی است که عیب‌هایم را به من اهدا کند-سه چیز است که مردم به آنها نیاز دارند: امنیت، عدالت و رفاه.

جدول ۴: مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی زیستی و بدنی از منظر سبک زندگی امام صادق (علیه السلام)

ساحت تربیت زیستی و بدنی	
مؤلفه‌ها	مصادیق ^۱
حفظ بهداشت زیستی	إِنَّ لِكُلِّ تَمَرَةٍ سَمًا فَإِذَا أَتَيْتُمْ بِهَا فَمَسُّوْهَا بِالْمَاءِ أَوْ اغْمِسُوْهَا فِي الْمَاءِ (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۶، ص ۳۵۰، ح ۴).
آرایش ظاهری	الْحِنَاءُ يَذْهَبُ بِالسَّهْمِ وَ يَزِيدُ فِي مَاءِ الْوَجْهِ وَ يُطَيِّبُ الْكُفْهَةَ وَ يُحَسِّنُ الْوَلَدَ (همان، ج ۶، ص ۴۸۴)، مِنْ أَخْلَاقِ الْأَنْبِيَاءِ التَّنَطُّفُ (همان، ج ۵، ص ۲۵۴).
استحمام بدن	خُذْ مِنْ شَارِبِكَ وَ أَظْفَارِكَ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِيهَا شَيْءٌ فَحُكَّهَا لَا يُصِيْبُكَ جُنُونٌ وَ لَا جُدَامٌ وَ لَا بَرَصٌ (همان، ج ۶، ص ۴۹۰)، إِذَا كَانَ يَوْمَ النَّبِزِ فَاغْتَسِلْ وَ الْبَسْ أَنْظَفَ ثِيَابِكَ وَ تَطَيَّبْ بِأَطْيَبِ طَيِّبِكَ وَ تَكُونُ ذَلِكَ الْيَوْمَ صَانِمَايَ (حر عاملی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۱۷۲).
منابع طبیعی	إِرْزُقُوا وَ اغْرُسُوا وَاللَّهُ مَا عَمِلَ النَّاسُ عَمَلًا أَجَلٌ وَ لَا أَطْيَبَ مِنْهُ (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۱۰۳، ص ۶۸)، قَالَ الْإِمَامُ الصَّادِقُ (علیه السلام) لَا تَطَيَّبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثٍ: الْهَوَاءَ الطَّيِّبَ وَ الْمَاءَ الْغَزِيرَ الْعَذْبَ وَ الْأَرْضَ الْخَوَازِرَةَ (شعبه، ۱۳۸۹، ص ۳۲۰).
احترام به طبیعت	لَا تَطَيَّبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثٍ: الْهَوَاءَ الطَّيِّبَ وَ الْمَاءَ الْغَزِيرَ الْعَذْبَ وَ الْأَرْضَ الْخَوَازِرَةَ (همان، ص ۳۲۰)، لَا تُفْسِدُ عَلَى الْقَوْمِ مَاءَهُمْ ^۲ (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۶۵).
بصیرت نسبت به سبک زندگی	أَلْعَالِمُ بِزَمَانِهِ لَا تَهْجُمُ عَلَيْهِ الْوَابِسُ (شعبه، ۱۳۸۹، ص ۳۵۶).

۴-۲-۴. ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به یکی از ابعاد مهم زندگی آدمی، یعنی بُعد اقتصادی و معیشتی انسان‌هاست. این ساحت ناظر به رشد توانایی‌های متریان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای است (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۳۰۹). یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول شماره ۵ مشاهده می‌شود.

۱. هر میوه‌ای سَمی دارد، هرگاه میوه به دستتان رسید، آن را با آب بشویید و یا در آب فرو برید-حنا، بوی بد (عرق) را از بین می‌برد، چهره را شاداب، دهان را خوشبو و فرزند را زیبا می‌کند-از اخلاق انبیا نظافت است-در هر جمعه، اندکی از سیبیل و ناخن‌های خود را بگیر، و اگر هم چیزی وجود نداشته باشد، آن را (کمی) بسای، [که در این صورت] دیوانگی، جذام و پستی به تو نمی‌رسد-چون نورو فرارسد، بدن خود را بشوی و پاکیزه‌ترین جامه‌هایت را بپوش و با خوش‌بوترین عطرها خودت را معطر کن و در آن روز روزه‌دار باش-زراعت کنید و درخت بکارید؛ به خدا قسم آدمیان کاری برتر و پاک‌تر از این نکرده‌اند-زندگی جز با سه چیز خوش نمی‌شود: هوای پاک، آب فراوان گوارا و زمین نرم و سست (آماده زراعت).

۲. آب مورد نیاز مردم را آلوده نکن-کسی که زمان خودش را بشناسد و بفهمد و درک کند، امور مشتبه و گیج‌کننده به او هجوم نمی‌آورد.

جدول ۵: مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی اقتصادی و حرفه‌ای از منظر سبک زندگی امام صادق (علیه السلام)

ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای	
مؤلفه‌ها	مصادیق
چگونگی کسب ثروت	أَوْحَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ إِلَى مُوسَى (عَلَيْهِ السَّلَامُ) يَا مُوسَى (عَلَيْهِ السَّلَامُ): لَا تَفْرَحْ بِكَثْرَةِ أَمْوَالِكَ وَلَا تَدْعُ ذِكْرِي عَلَى كُلِّ حَالٍ فَإِنَّ كَثْرَةَ أَمْوَالِكَ تُنْسِي الذُّنُوبَ وَإِنَّ تَرْكَ ذِكْرِي يُقْسِي الْقُلُوبَ (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۴۹۷).
اقتصاد و معیشت	إِنَّ الْقَصْدَ يورث الغنى (همان، ج ۴، ص ۵۳، ح ۸)، قال الإمام الصادق (علیه السلام): ضمنت لمن اقتصد أن لا يفتقر، و قال الله عزوجل: «يسألونك ماذا ينفقون قل العفو» والعفو الوسط، و قال الله عزوجل: «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَتْ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا»، والقوام الوسط (صدوق، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۶۴)، يَا هِشَامُ إِنَّ زَائِتَ الصَّفِينِ قَدِ اتَّقَيْتَا فَلَا تَدْعُ طَلَبَ الزُّزْقِ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۵، ص ۷۸).
قوانین کسب و کار	ان من تمام الصوم إعطاء الزكاة یعنی الفطرة كما أن الصلوة على النبي (صلى الله عليه وآله) من تمام الصلوة (حر عاملي، ج ۶، ص ۲۲۱)، كُلُّ ذِي صِنَاعَةٍ مُضْطَرٌّ إِلَى ثَلَاثِ خِصَالٍ يَجْتَلِبُ بِهَا الْمَكْسَبَ وَ هُوَ أَنْ يَكُونَ حَادِقًا بِعَمَلِهِ مُؤَدِّيًا لِلْأَمَانَةِ فِيهِ مُسْتَمِيلًا لِمَنْ اسْتَعْمَلَهُ (شعبه، ۱۳۸۹، ص ۳۲۲).
پرهیز از بطالت و بیکاری	اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْهَمِّ وَالْحَزَنِ وَالْعَجْزِ وَالْكَسَلِ (صدوق، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۳۵)، الْكَأَدُ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۵، ص ۸۸)، لَا تَكْسَلُوا فِي طَلَبِ مَعَايِشِكُمْ فَإِنَّ آبَاءَنَا كَانُوا يَرْكُضُونَ فِيهَا وَ يَطْلُبُونَهَا (صدوق، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۱۵۷).
توجه به کار آفرینی	ترك التجاره بنقص العقل (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۵، ص ۱۴۸، ح ۱)، كُلُّ ذِي صِنَاعَةٍ مُضْطَرٌّ إِلَى ثَلَاثِ خِصَالٍ يَجْتَلِبُ بِهَا الْمَكْسَبَ وَ هُوَ أَنْ يَكُونَ حَادِقًا بِعَمَلِهِ مُؤَدِّيًا لِلْأَمَانَةِ فِيهِ مُسْتَمِيلًا لِمَنْ اسْتَعْمَلَهُ (شعبه، ۱۳۸۹، ص ۳۲۲).
پرهیز از اسراف و تبذیر	من شرب من ماء الفرات و القى بقية الكوز خارج الماء فقد اسرف (همان، ص ۳۰۱)، انى اجد الشئى اليسير يقع من الخوان فاعيده فيضحك الخادم (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۷۳، ص ۵۲).
مراعات قوانین و احکام معاملات	إِنَّ النَّاسَ يَسْتَنْتَوْنَ إِذَا عَمِلَ بَيْنَهُمْ وَ نَزَلَ السَّمَاءُ رِزْقًا وَ تَخْرُجُ الْأَرْضُ بِرِزْقِهَا بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى (همان، ج ۳، ص ۵۶۸)، إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَسْتَجَابَ لَهُ فَلْيَطِيبْ كَسْبَهُ وَ لِيَخْرُجْ مِنْ مَظَالِمِ النَّاسِ، وَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَرْفَعُ إِلَيْهِ دُعَاءَ عَبْدٍ وَ فِي بَطْنِهِ حَرَامٌ أَوْ عِنْدَهُ مَظْلَمَةٌ لِأَخِيهِ مِنْ خَلْقِهِ (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۹۳، ص ۳۲۱).
مشارکت سازنده	صدقه یحبهها الله اصلاح بین الناس إذا تفاسدوا و تقارب بينهم إذا تباعدوا (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۰۹)، تواصلوا و تباروا و تراحموا و كونوا إخوة أبرارا كما أمرکم الله عزوجل (حر عاملي، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۵۵۲).
رعایت عدالت و انصاف در معاملات	

۱. خدای عزوجل به موسی (علیه السلام) وحی کرد: ای موسی! به زیادی ثروت شاد مشو و در هیچ حالی مرا فراموش مکن: زیرا با زیادی ثروت گناهان فراموش می‌شود و از یاد بردن من مساوت قلب می‌آورد-میانه‌روی، ثروتمندی می‌آورد-امام صادق (علیه السلام) فرمود: من برای کسی که میانه‌روی کند، ضمانت می‌کنم که فقیر نشود و خدای عزوجل فرموده است: «از تو می‌پرسند که چه انفاق کنند، بگو: زیادتی را» مراد از زیادتی، حد وسط است، نیز خدای عزوجل فرموده است: «و آنان که هرگاه انفاق کردند، زیاده‌روی نکنند و بر خود سخت و تنگ (نیز) نگیرند، (بلکه) رعایت قوام می‌کنند»، قوام به معنای اعتدال و حد وسط است-ای هشام: اگر در خط مقدم جبهه، درگیری شروع شد، باز هم کار کردن و طلب روزی را در آن روز ترک نکن-تکمیل روزه به پرداخت زکات، یعنی فطره، است، همچنان که صلوات بر پیامبر (صلى الله عليه وآله) کمال نماز است.

۲. هر اهل فنی برای موفقیت در کسب و کار خود به سه مطلب نیازمند است: تخصص و باهوشی در فن و حرفه مورد نظر؛ امین باشد و در کار و مال مردم، امانت و درستی را حفظ کند. با کارفرما و صاحب کار، خوش برخورد و خوش قلب باشد-بار خدایا، من از غم و اندوه و ناتوانی و تبلی به تو پناه می‌برم-کوشش مرد در راه تأمین نیازمندی‌های خانواده، همانند پیکار مجاهد در راه خداوند است-در طلب روزی و نیازهای زندگی تبلی نکنید، چرا که پدران و نیاکان ما به دنبال آن می‌دویدند و آن را طلب می‌کردند-رها کردن کسب و کار، عقل را کم می‌کند-کسی که آبی را از نهر فرات «گوارا» برای خوردن بردارد و بعد از نوشیدن، زیادی آن را بیرون بریزد اسراف کرده است-من هرگاه چیزی کمی هم از سفره می‌افتد آن را برمی‌دارم و این کار باعث تعجب خادم می‌شود و خادم می‌خندد-اگر در میان مردم عدالت برقرار شود، همه بی‌نیاز می‌شوند و به اذن خداوند متعال آسمان روزی خود را فرو می‌فرستد و زمین برکت خویش را بیرون می‌ریزد-هر کس بخواهد دعایش مستجاب شود، باید کسب خود را حلال کند و حق مردم را بپردازد. دعای هیچ بنده‌ای که مال حرام در شکمش باشد یا حق کسی بر گردنش باشد، به درگاه خدا بالا نمی‌رود-صدقه‌ای که خداوند آن را دوست دارد عبارت است از: اصلاح میان مردم هرگاه رابطه‌شان تیره شد و نزدیک کردن آنها به یکدیگر هرگاه از هم دور شدند-همان‌گونه که خدای عزوجل به شما دستور داده، با هم پیوند داشته باشید، به یکدیگر نیکی کنید، و برادرانی نیکوکار باشید.

۴-۲-۵. ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری

ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به رشد قوه خیال و پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی شناختی متریان (توان درک موضوعات و افعال دارای زیبایی مادی یا معنوی توان خلق آثار هنری و قدردانی از آثار و ارزش‌های هنری) است (مبان نظری تحول بنیادین...، ۱۳۹۰، ص ۳۰۷). یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول شماره ۶ مشاهده می‌شود.

جدول ۶: مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی زیبایی شناختی و هنری از منظر سبک زندگی امام صادق (علیه السلام)

مؤلفه‌ها	مصادیق ^۱
خیال‌پردازی	کَم مِنْ نِعْمَةِ اللَّهِ عَلَى عَبْدِهِ فِي غَيْرِ أَمَلِهِ وَ كَم مِنْ مَوْمَلٍ أَمَلًا الْخِيَاؤُ فِي غَيْرِهِ (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۱، ص ۱۵۲)، طُوبَى لِمَنْ لَمْ تَلْهَهُ الْأَمَانِيُّ الْكَاذِبَةُ (همان، ج ۷۸، ص ۲۸۰).
حفظ میراث هنری و علمی	الْعُلَمَاءُ أَمَنَاءُ وَالْأَتْقِيَاءُ حُصُونٌ وَالْأَوْصِيَاءُ سَادَةٌ وَ فِي رِوَايَةٍ أُخْرَى الْعُلَمَاءُ مَنَارٌ وَالْأَتْقِيَاءُ حُصُونٌ وَالْأَوْصِيَاءُ سَادَةٌ (کلبینی، ۱۳۹۲، ج ۵، ص ۱۲۴).
آرامش روانی	لیس من مؤمن یقبل بقلبه فی صلوته الی الله الا اقبل الله الیه بوجهه و اقبل بقلوب المؤمنین الیه بالمحبة له بعد حب الله - عزوجل - اياه (نوری، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۶۵).
کسب بینش	بَادِرُوا أَحَدَانَكُمْ بِالْحَدِيثِ قَبْلَ أَنْ تَسْبِقَكُمْ إِلَيْهِمُ الْمُرْجِئَةُ (کلبینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۹۴).
سعه صدر	ثَلَاثَةٌ لَا تُعْرَفُ إِلَّا فِي ثَلَاثِ مَوَاطِنَ - لَا يُعْرَفُ الْحَلِيمُ إِلَّا عِنْدَ الْعُصْبِ وَ لَا الشَّجَاعُ إِلَّا عِنْدَ الْحَرْبِ وَ لَا أَحٌ إِلَّا عِنْدَ الْحَاجَةِ (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۵، ص ۲۲۹)، إِيَّاكَ وَ حَصَلَتَيْنِ الصَّخْرَ وَالْكَسَلَ فَإِنَّكَ إِنْ صَجِرْتَ لَمْ تُصْبِرْ عَلَى حَقِّهِ وَ إِنْ كَسَلْتَ لَمْ تُؤَدِّ حَقًّا (صدوق، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۵۵).
ارزش‌مداری	الصلاة خلف العالم بالف ركة (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۸۸، ص ۵).
تفکر	أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ إِذْمَانُ التَّفَكُّرِ فِي اللَّهِ وَ قَدْرَتِهِ (کلبینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۵۵)، كَانَ أَكْثَرَ عِبَادَةِ أَبِي ذَرٍّ التَّفَكُّرُ وَالْإِعْتِبَارُ (مجلسی، ۱۳۹۲، ج ۷۱، ص ۳۲۳) ^۲ .

۴-۲-۶. ساحت تربیت علمی و فناوری

ساحت تربیت علمی و فناوری بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به کسب شایستگی‌ها (صفات و توانمندی‌ها و مهارت‌ها) می‌است که متریان را در شناخت و بهره‌گیری و توسعه نتایج تجارب متراکم بشری در عرصه علم و فناوری یاری کند تا بر اساس آن متریان قادر شوند،

۱. بسا نعمتی که خداوند به بنده‌اش می‌دهد بی آنکه آرزویش را کرده باشد و بسا کسی که آرزوی چیزی داشته و خلاف آن نصیبش شده است - خوشا کسی که آرزوهای پوچ، او را سرگرم و غافل نکرده باشد - دانشمندان امینند و پرهیزگاران دژها و جان‌نشینان سروران و روایت دیگر دانشمندان برج‌های نورافکن و پرهیزگاران دژها و جان‌نشینان سروراند - مؤمنی نیست که در نماز با حضور قلب به خداوند توجه کند، مگر اینکه خداوند به او رو می‌کند و بعد از محبت خداوند عزوجل در دل، قلوب مؤمنان را به سوی او متوجه می‌کند.

۲. فرزندانان را با کلام (ما) آشنا کنید پیش از آنکه مرجه (و دیگر فرقه‌های منحرف عقیدتی) بر شما سبقت بگیرند (و آنان را منحرف سازند) - سه کس اند که جز در سه جا شناخته نمی‌شوند: بردبار جز در هنگام خشم، شجاع جز در جنگ و برادر جز در هنگام نیازمندی - از دو خصلت پرهیز: بی‌حوصلگی و تبلی؛ زیرا اگر کم‌حوصله باشی بر حق شکیبایی نکنی و اگر سست و تبیل باشی حقی را ادا نکنی - یک رکعت نماز پشت سر عالم خواندن با ارزش است - برترین عبادت، اندیشیدن مداوم درباره خدا و قدرت اوست - همانا بهترین عبادت ابودر تفکر و پند گرفتن بود.

با عنایت به تغییرات و تحولات آینده، نسبت به جهان هستی (نگاه آیه‌ای به هستی) و استفاده و تصرف مسئولانه در طبیعت (نگاه ابزاری)، بینشی ارزش‌مدار کسب کنند. ترکیب نگاه آیه‌ای و ابزاری منجر به تصرف و بهره‌گیری مسئولانه از طبیعت منجر خواهد شد، که می‌تواند به یک راهبرد اساسی در نگاه انسان به طبیعت و حفظ و مراقبت از آن بینجامد. لذا این ساحت از تربیت ناظر به رشد توانمندی افراد جامعه در راستای فهم و درک دانش‌های پایه و عمومی برای بهبود کیفیت زندگی است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۳۱۱). یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول شماره ۷ مشاهده می‌شود.

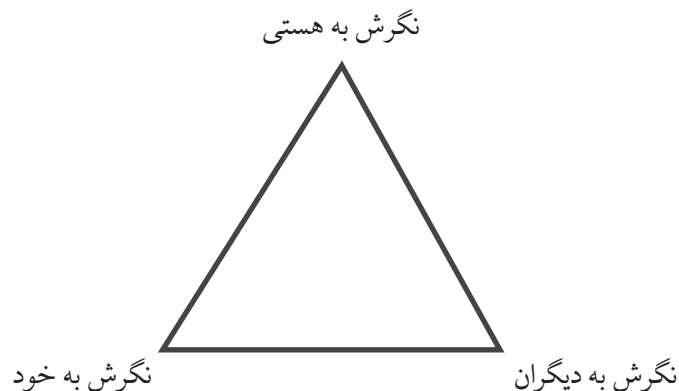
جدول ۷: مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی علمی و فناورانه از منظر سبک زندگی امام صادق (علیه السلام)

مؤلفه‌ها	مصادیق ^۱
درک و کشف پدیده‌ها	طلب العلم فریضة (اصول کافی، ج ۱، ص ۳۵)، لَوْ عَلِمَ النَّاسُ مَا فِي طَلَبِ الْعِلْمِ لَطَلَبُوهُ وَ لَوْ بَسَفَكَ الْمُهْجِجُ وَ خَوْضُ اللَّجِجِ (همان، ص ۲۱۴).
علم سودمند	مَنْ تَعَلَّمَ الْعِلْمَ وَ عَمِلَ بِهِ وَ عَلَّمَ لِلَّهِ دُعَى فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ عَظِيمًا فَقِيلَ: تَعَلَّمَ لِلَّهِ وَ عَمِلَ لِلَّهِ وَ عَلَّمَ لِلَّهِ (همان، ص ۵۶).
تفکر علمی و منطقی	أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ إِدْمَانُ التَّفَكُّرِ فِي اللَّهِ وَ فِي قُدْرَتِهِ (همان، ج ۲، ص ۵۵)، قَالَ الْإِمَامُ الصَّادِقُ (علیه السلام): كَانَ أَكْثَرُ عِبَادَةِ أَبِي ذَرٍّ التَّفَكُّرُ وَالْأَعْتِبَارُ (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۱، ص ۳۲۳).
فهم و درک دانش	لَا يُزَالُ الْمُؤْمِنُ يُورِثُ أَهْلَ بَيْتِهِ الْعِلْمَ وَالذَّبَّ الصَّالِحَ حَتَّى يُدْخِلَهُمُ الْجَنَّةَ جَمِيعًا (مستدرک الوسائل، ج ۱۲، ص ۲۰۱)، قَالَ الْإِمَامُ الصَّادِقُ (علیه السلام): لَيْسَ الْعِلْمُ بِكَثْرَةِ التَّعَلُّمِ، إِنَّمَا هُوَ نُورٌ يَقَعُ فِي قَلْبٍ مَنْ يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ (شهید ثانی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۹).
فهم در دانش	بَادِرُوا أَحْدَانَكُمْ بِالْحَدِيثِ قَبْلَ أَنْ تَسْبِقَكُمْ إِلَيْهِمُ الْمُرْجِئَةُ (فروع کافی، ج ۲، ص ۹۴).
تلفیق علم و عمل	عَنِ الْإِمَامِ الصَّادِقِ (علیه السلام): «لَيْسَ مِنْ شِيعَتِنَا مَنْ قَالَ بِلِسَانِهِ وَ خَالَفَنَا فِي أَعْمَالِنَا وَ أَثَارِنَا» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۶۸، ص ۱۶۴، ح ۱۳)، إِنَّ الْعَالِمَ إِذَا لَمْ يَعْمَلْ بِعِلْمِهِ زَلَّتْ مَوْعِظَتُهُ عَنِ الْقُلُوبِ كَمَا يَزِلُّ الْمَطَرُ عَنِ الصَّفَا (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۴)، أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا عَالِمٌ لَا يُتَّقِعُ مِنْ عِلْمِهِ بَشِيءٌ (مجلسی، ۱۳۸۶، ص ۱۵۲).
حقیقت‌جویی	إِنَّ اللَّهَ شَبَّحَنَاهُ قَدْ أَنَارَ سَبِيلَ الْحَقِّ وَ أَوْضَحَ طَرِيقَهُ فَيُثَقِّفُهُ لِرِزْمَةٍ أَوْ سَعَادَةٍ دَائِمَةٍ (تمیمی آمدی، ۱۳۹۳، ص ۶۸).

۱. کسب دانش واجب است - اگر مردم می‌دانستند که علم چه فوایدی دارد، هر آینه در جستجوی آن بر می‌آمدند، گرچه در راه آن خون بریزند و در ژرفای دریاها فرو روند - هر کس برای خدا دانش بیاموزد و به آن عمل کند و به دیگران آموزش دهد، در ملکوت آسمان‌ها به بزرگی یاد شود و گویند: برای خدا آموخت و برای خدا عمل کرد و برای خدا آموزش داد - مؤمن همواره خانواده خود را از دانش و ادب شایسته بهره‌مند می‌سازد تا همه آنان را وارد بهشت کند - امام صادق (علیه السلام) فرمود: علم و دانش با فراوانی آموختن به دست نمی‌آید، بلکه نوری است که در دل آنکه خدا هدایتش را بخواهد، می‌تاباند. پس هرگاه به دنبال علم رفتی، ابتدا جوهره بندگی را در جان خویش بجوی و با به کار بستن دانش آن را به دست آور و فهم را از خدا بخواه تا او به تو عنایت کند - فرزندانان را با کلام (ما) آشنا کنی پیش از آن که مرجئه (و دیگر فرقه‌های منحرف عقیدتی) بر شما سبقت بگیرند (و آنان را منحرف سازند) - از شیعیان ما نیست کسی که به زبان خود چیزی بگوید، ولی در اعمال و آثار با ما مخالفت کند - عالم هرگاه به علم خود عمل نکند، پند او از دل‌ها فرو غلتد، آن‌گونه که باران از روی تخته سنگ فرو می‌غلتد - در میان مردمان (گنهکار) سخت‌ترین عذاب را عالمی دارد، که از علم خود کمترین سودی نبرد - خدای تعالی حق را روشن ساخته و راه‌های آن را آشکار کرد، پس بدبختی‌ای است لازم، یا نیکبختی‌ای است پاینده. (پس هر کس به راه حق نرفت بدبختی ملازم او است و از او جدا شدنی نیست، و هر کس به راه حق رفت سعادت دائمی نصیب او شده است).

۵. ارائه الگویی برای سبک زندگی اسلامی مبتنی بر سیره تربیتی امام صادق (علیه السلام)

متناظر با پیشنهاد کاویانی و بهره‌گیری ایشان از دیدگاه آدلر برای ارائه الگویی تجویزی برای سبک زندگی اسلامی و متناظر با محور تنه درخت سبک زندگی (نگرش‌های کلی) شامل نگرش به هستی، نگرش به خود، نگرش به مشکلات، نگرش به دیگران، نگرش به جنس مخالف و نحوه نگرش به زندگی می‌توان با نظر به ابعاد مختلف ساحت‌های تربیتی مطرح شده متناظر با سیره تربیتی امام صادق (علیه السلام)، الگوی سه وجهی ذیل را ترسیم کرد که یک وجه آن نوع نگرش به هستی، وجه دیگر نوع نگرش به خود و وجه سوم چگونگی نگرش به دیگران باشد. به نظر این الگو می‌تواند مبنایی برای مریبان در عرصه تربیت رسمی و غیر رسمی باشد تا زمینه‌سازی‌های لازم را برای شکل‌گیری سبک زندگی متربیبان فراهم آورند.

در عرصه نگرش به هستی، با نظر به سیره می‌توان زمینه‌سازی‌های لازم را برای تقویت قدرت تخیل و حس کنجکاوی در متربیبان، تبیین شگفتی‌های جهان هستی، تقویت نگاه آیه‌ای به جهان خلقت و رمزگشایی و رمزگردانی از پدیده‌های هستی فراهم آورد. در عرصه نگرش به خود، مریبان می‌توانند در خصوص ارتقای سطح نگرش متربیبان، زمینه‌سازی‌های لازم را جهت شناخت ویژگی‌ها، رغبت‌ها، توانمندی‌ها و ضعف‌ها، پاسداشت و مراقبت از جسم و روان، کسب روزی حلال، توجه به کار و تلاش، دستیابی و میانه‌روی در امور و توجه و عمل به ارزش‌های اخلاقی و ارتقای سطح مسئولیت‌پذیری فراهم آورند و در عرصه نگرش به دیگران می‌توان زمینه‌سازی لازم را برای اصلاح نگرش متربیبان برای دستیابی به شایستگی‌ها و مهارت‌های اجتماعی فراهم آورد، به تربیتی که بتوانند ارتباط مناسب با افراد خانواده، با آحاد جامعه برقرار کنند، نسبت به مسایل سیاسی، اجتماعی بی‌تفاوت نباشند و مهارت‌های لازم را برای نحوه مشارکت و حضور مؤثر در جامعه، تکریم، عمران و آبادانی محیط زیست، حفظ شادابی و نشاط اجتماعی، رفع آلودگی‌های

زیست محیطی دریافت دارند. زمینه‌سازی‌های مورد نظر می‌تواند متناظر با سطح رشدی متریان دارای ابعاد گوناگون باشد در یک سطح می‌توان با قرار دادن متریان در موقعیت‌های تربیتی متناسب در دل طبیعت مانند کوه، جنگل، دریا و... و دقت در شگفتی‌های جهان آفرینش این مهم را محقق کرد. در سطح دیگر می‌توان با تبیین پیچیدگی‌ها و شگفتی‌های خلقت در آفرینش آدمی و پدیده‌های موجود در آسمان‌ها، زمینه‌های ارتقای نگرش را فراهم آورد و در سطح دیگر می‌توان با تشویق متریان به انجام کارهای گروهی عام‌المنفعه، اهتمام به ارزش‌های اخلاقی، واگذاری مسئولیت‌های فردی و اجتماعی در عرصه‌های بهداشت فردی و زیست محیطی و بهره‌گیری از تجربیات زیسته ارزشمند، زمینه‌سازی لازم را برای تغییر نگرش فراهم آورد. باید توجه داشت که ماهیت زمینه‌سازی‌های صورت گرفته باید واجد چند خصیصه باشند: ۱)، با رویکرد ترکیبی و درهم تنیده در ذیل ساحت‌های مختلف تربیتی با یک ارتباط زنجیره‌وار انجام پذیرد؛ ۲)، بستر لازم را برای تقویت اراده و نزدیک کردن فرد به مقام عمل فراهم آورد؛ ۳)، مجموعه تدابیر ذیل ساحت‌های مختلف تربیتی به صورت هماهنگ و متعادل صورت پذیرد، به ترتیبی که بتواند نشانگر ماهیت دین به مثابه زندگی در سبک زندگی اسلامی باشد.

۶. نتیجه‌گیری

بر اساس مباحث مطرح شده در مقاله، یعنی تحلیل ساحت‌های تربیتی و همچنین روایات استنتاج شده از امام صادق (علیه السلام) می‌توان گفت که بر مبنای سیره تربیتی امام صادق (علیه السلام)، آن بزرگوار به همه ابعاد ساحت‌های تربیتی مورد نظر در زندگی فردی و اجتماعی خویش توجه داشته و به همین دلیل به‌عنوان اسوه حسنه، قول و فعل و تقریر ایشان می‌تواند الگوی مطلوبی برای شکل‌بخشی به سبک زندگی آحاد جامعه باشد و بهره‌گیری از سیره تربیتی ایشان می‌تواند ظرفیت مناسبی را جهت دستیابی به حیات طیبه فراهم آورد.

منابع

- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۸۸)، من لا یحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری، قم: انتشارات دارالکتاب الاسلامیه.
- الفت، سعیده؛ سالمی، آزاده (۱۳۹۰)، «مفهوم سبک زندگی»، فصلنامه مطالعات سبک زندگی، سال ۱، ش ۱.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد محمد (۱۳۹۳)، غررالحکم و دررالکلم، ویراستار سیدباقر میرعبداللہی، قم: ناشر دارالحديث.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۹۲)، وسائل الشیعه، تهران: ناشر آصف.
- _____ (۱۳۸۵)، جهاد با نفس، ترجمه علی افراسیابی، تهران: ناشر نهاوندی.
- شعبه، حسین بن علی (۱۳۸۹)، تحف العقول عن آل رسول، ترجمه محمد مهدی سازندگی، تهران: ناشر نوید اسلام.
- شہید ثانی، زین الدین بن علی (۱۳۹۳)، منیة المرید فی الآداب المفیدة والمستفیذة، قم: جامعہ مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طرح تدوین سند ملی آموزش و پرورش (۱۳۸۸)، فلسفه تربیت جمهوری اسلامی ایران (چارچوب نظری سامان‌دهی و هدایت انواع تربیت)، ویرایش یازدهم.
- فیست، جس؛ فیست، گریگوری (۱۳۸۷)، نظریه‌های شخصیت، تهران: ویرایش.
- کاویانی، محمد (۱۳۹۱)، سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۲)، اصول کافی، ترجمه احمد بانپور، تهران: ناشر راز توکل.
- مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰)، تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۶)، بحارالانوار، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۸۸)، دین و سبک زندگی، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- نمازی شاهرودی، علی (۱۳۸۵)، مستدرک سفینة البحار، مصحح حسین بن علی نمازی، قم: جامعہ مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- نوری، حسین، محمدتقی (۱۳۹۳)، خاتمه مستدرک الوسائل، ج ۱۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

-
- Almond. G. A. and Verba. S. (1992), *The civic culture*, Princeton university press.
New Jersey.
- Chambliss. J. J. (1996), *Philosophy of education an encyclopedia*, Garland
Publisher, New York.